

סוגיה כה: מצות תשובה (2): גדרי תשובה

רקע

הדין השני הנדון במשנה הוא דין תשובה, נעסוק בדין זה בעיקר על פי פסקי הרמב"ם שהאריך מאוד בגדרי הדין.

מקורות

- א. פו-פז: "א"ר חמא בר חנינא גדולה תשובה שמביאה רפאות... אפילו תימא רבי אגב שאני"
- ב. רא"ש סי' יז, "תניא רבי יוסי בר יהודה אומר אדם עובר עבירה ראשונה... ויסורין ממרקיין"
- רמב"ם הל' תשובה פ"ג הל' א-ה, והשגות הראב"ד
- ג. רמב"ם הל' תשובה פ"ב הל' א-ה
- פ"ז [מומלץ גם לרפרף על פרקים ה-ו]

הסבר הסוגיה

"הואיל ורשות כל אדם נתונה לו כמו שבארנו ישתדל אדם לעשות תשובה ולהתודות בפיו מחטאיו ולנעור כפיו מחטאיו כדי שימות והוא בעל תשובה ויזכה לחיי העולם הבא".

[רמב"ם הל' תשובה פ"ז]

מבנה הלכות תשובה הוא:

פרק א – כפרה.

פרק ב – תשובה.

פרק ג – מנין זכויות ועונות.

פרק ד – דברים המעכבים את התשובה.

פרק ה – בחירה חופשית.

פרק ו – הסבר הפסוקים בתורה הסותרים לכאורה את הבחירה החופשית.

פרק ז – החיוב לשוב בתשובה, ומעלת התשובה.

פרקים ח-ט – שכר ועונש.

פרק י – עובד ה' מאהבה.

מבנה ההלכות צריך תלמוד. הסדר של פרקים א-ד מובן. כפי שביארנו לעיל, הרמב"ם מתחיל בדין כפרה, ועובר ממנו לדין תשובה. להשלמת דין תשובה הרמב"ם דן במנין זכויות ועונות ובדברים המעכבים את התשובה. אבל הסדר של שאר הפרקים אינו מובן. מדוע הרמב"ם עוסק בפרקים ה-ו בבחירה החופשית, אכן התשובה תלויה בבחירה חופשית, אבל כל המצוות כולן תלויות בבחירה חופשית? כמו כן, מדוע הרמב"ם חוזר בפרק ז לעסוק במעלת התשובה, מדוע הרמב"ם לא הביא פרק זה בצמידות לפרק ב, העוסק בדין תשובה? גם משמעות הפרקים האחרונים אינה ברורה, מדוע הרמב"ם דן בשכר ועונש בהלכות תשובה, ומדוע הוא עוסק במצוה לעבוד את ה' באהבה בהלכות תשובה, ולא בהלכות יסודי התורה, ששם הרמב"ם עוסק במצוות אהבת ה'?

בפתיחה להלכות תשובה הרמב"ם מתייחס לסיבה שהוא עוסק בהלכות תשובה בבחירה חופשית ובשכר ועונש: "מצות עשה אחת והוא שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתודה, וביאור מצוה זו ועיקרים הנגזרים עמה בגללה בפרקים אלו". בחירה חופשית ושכר ועונש הם עיקרי האמונה הנגזרים עקב העיסוק במצוות תשובה.

הסבר הדבר, שהרמב"ם עוסק בשלושה סוגים של תשובה, בפרק ב יש תשובה מסוג אחד, בפרק ז יש תשובה מסוג שני, ובפרק י יש תשובה מסוג שלישי.

בפרק ב עוסק הרמב"ם בתשובה הבאה ממצות התורה. התורה צותה להתודות ולהתכפר, וכדי לקיים מצוה זו חייבים לשוב בתשובה. בפרק ז עוסק הרמב"ם בתשובה הבאה מהכרתו האישית של האדם. הבחירה החופשית מצביעה על היכולת של האדם לשנות את עצמו במאה ושמונים מעלות, ויכולת זו מחייבת את האדם לשוב בתשובה שלמה. בפרק י עוסק הרמב"ם בתשובה העליונה ביותר, באדם העובד את ה' מאהבה, ללא תלות בשכר ועונש.

ההבחנה בין התשובה של פרק ב לתשובה של פרק ז באה לידי ביטוי בהלכות ובניסוחן. פרק ב כתוב בסגנון אופיני למשנה תורה, ואילו לפרק ז סגנון ייחודי. משנה תורה כתוב בסגנון משפטי יבש, וכך הוא סגנון הכתיבה של פרק ב. פרק ז כתוב בסגנון של שירה, הרמב"ם משורר בפרק זה את שירת התשובה: "ואל ידמה אדם בעל תשובה שהוא מרוחק ממעלת הצדיקים מפני העונות והחטאות שעשה, אין הדבר כן אלא אהוב ונחמד הוא לפני הבורא כאילו לא חטא מעולם... כל הנביאים כולן צוו על התשובה ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה, וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין... גדולה תשובה שמקרבת את האדם לשכינה שנאמר שובה ישראל עד ה' אלהיך... התשובה מקרבת את הרחוקים, אמש היה זה שנאוי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד... כמה מעולה מעלת התשובה, אמש היה זה מובדל מה' אלהי ישראל... צועק ואינו נענה... ועושה מצות וטורפין אותן בפניו... והיום הוא מודבק בשכינה... צועק ונענה מיד... ועושה מצות ומקבלין אותן בנחת ושמחה... ולא עוד אלא שמתארים להם..."

התשובה של פרק ב היא תשובה של מצוה, ותשובה של מצוה מתנסחת בניסוח משפטי פורמאלי. התשובה של פרק ז היא תשובה הנובעת מההכרה של האדם, תשובה זו אינה מנוסחת בניסוח משפטי פורמאלי, אלא בסגנון לירי המתאר את שירת התשובה.

גם בהלכות יש הבדל בין שני הפרקים. בפרק ב [ה"ד] נאמר: "מדרכי התשובה להיות השב... גולה ממקומו, שגלות מכפרת עון מפני שגורמת לו להכנע ולהיות עניו ושפל רוח", ובפרק ז [ה"ח] נאמר: "בעלי תשובה דרכן להיות שפלים וענוים ביותר". בפרק ז, שהתשובה נובעת מההכרה של האדם עצמו, השפלות והענוה הן תכונות טבעיות, אבל בפרק ב, שהתשובה אינה טבעית אלא נובעת ממצוה הלכתית, האדם חייב לרכוש את תכונות השפלות ותכונות הענוה על ידי גלות.

הבחנה זו בין פרק ב לבין פרק ז באה לידי ביטוי בפסיקת העניינים של סוגייתנו. הרמב"ם מביא את הגדרים ההלכתיים בפרק ב, ואת הצדדים הרעיוניים בפרק ז. בפרק ז [ה"ו] מביא הרמב"ם את דבריו של רבי לוי, שגדולה תשובה המגיעת עד כסא הכבוד. בפרק ב מביא הרמב"ם את המימרא של רב יהודה, מהי תשובה גמורה [ה"א], את החיוב להתוודות על חטאים שהתודה עליהם בעבר [ה"ח], את החיוב לפרסם עבירות שבין אדם לחברו ולהצניע עבירות שבין אדם למקום [ה"ה].

המושג "תשובה" אינו מוזכר בפרק י, אבל הפרק מהווה את גולת הכותרת של הלכות תשובה. התשובה של פרק ב נובעת ממחויבות הלכתית, התשובה של פרק ז נובעת מהכרה אישית שהזכיה בחיי נצח תלויה בחזרה בתשובה, ופרק י עוסק באדם העובד את הקב"ה מאהבה, לא מיראה מהעונש, ולא מהשאיפה לשכר, אלא מאהבת ה' בלבד. לאחר שהרמב"ם סקר את הדרכים השונות להתקרב לקב"ה, מסיים הרמב"ם את הלכות תשובה במדרגה העליונה של הדבקות בו.

סיכום

הלכות תשובה בנויות סביב שלושה סוגים של חזרה בתשובה ודבקות בקב"ה:

א. חזרה בתשובה הנובעת מקיום מצות עשה של וידוי וכפרה.

ב. חזרה בתשובה הנובעת מהכרה אישית.

ג. דבקות בקב"ה מאהבה.

פרק א, פרק ה' בפרק, הוא הקדמה לדין תשובה הנידון בפרק ב, ובפרקים ג-ד משלימים את העיסוק בפרטי הלכות תשובה. פרקים ה-ו עוסקים בבחירה חופשית, כהקדמה לפרק ז, העוסק בתשובה מתוך הכרה אישית בבחירה חופשית. פרקים ח-ט עוסקים בשכר ועונש, כהקדמה וכאנטי-תיזה לפרק י העוסק באדם העובד את הקב"ה מאהבה בלבד, ללא קשר לשכר ולעונש.